

Jerzy PAWLICKI

ROZWÓJ DUŻYCH MIAST W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

Streszczenie. Artykuł przedstawia krótką analizę negatywnych cech procesów demograficznych, gospodarczych i funkcjonalno-przestrzennych, jakie obserwuje się w ostatnich latach w miastach śląskich powyżej 100 tys. mieszkańców. Jednym z przedsięwzięć ratujących miasta przed upadkiem jest przywrócenie funkcji mieszkaniowych w śródmieściu, co umożliwi zrównoważone wykorzystanie wewnętrznej sieci transportowej.

DEVELOPMENT OF LARGE CITIES OF THE SILESIAN VOIVODSHIP

Summary. Short analysis of negative features of demographic, economic and functionally-spatial processes which has been observed in Silesian cities with population above 100 000 in last few years are presented in this article. One of ventures that save these cities from crash is restoration of housing function in downtown which cause balanced utilization of internal transport network.

1. WPROWADZENIE

Rozwój miast Śląskiego Obszaru Metropolitalnego związany jest, jak wiadomo, z występowaniem na tym terenie bogatych złóż węgla kamiennego. Na początku XIX wieku założono w Katowicach pierwszą kopalnię węgla „Beata” (1801 r.), w Bogucicach powstała kopalnia „Ferdynand” (1823 r.), w Wełnowcu natomiast w tym samym roku John Baildon założył pierwszą hutę żelaza, która wraz z licznymi hutami cynku zapoczątkowała rozwój hutnictwa na terenie Katowic. Duże znaczenie dla wzrostu miasta miała lokalizacja zarządu dóbr przemysłowych Thiele – Wincklerów [2]. Początki potęgi gospodarczej innych dużych miast na Śląsku były podobne: w Chorzowie założono kopalnię „Król” oraz hutę „Królewska” [12], w Sosnowcu powstały kopalnie węgla: „Nadzieja Ludwika” w Sielcu, „Jacek” i „Józef” w Bobrku, „Andrzej” w Dańdówce [1,3]. Zabrze również zawdzięcza swój rozwój górnictwu i hutnictwu, a znanymi zakładami tych branż była kopalnia „Guido” i huta „Donnersmark” [11].

Jeżeli przyjąć, że rozwój miast przebiega według ustalonego wzorca, to miasta śląskie charakteryzowały się wyjątkowo szybką ekspansją terytorialną, której towarzyszył równie szybki proces przeobrażeń społecznych i gospodarczych (zob. tablica 1). Charakterystyczne jest, że pomimo znacznego tempa wzrostu do roku 1914 żadne miasto nie posiadało 100 tys. mieszkańców – największa na tym terenie Królewska Huta liczyła 77 tysięcy. Niski poziom

Tablica 1

Rozwój terytorialny miast: Katowice, Chorzów, Sosnowiec i Zabrze

Katowice	Chorzów	Sosnowiec	Zabrze
1865 - miasto uzyskało prawa miejskie 4,65 km ² , 5,0 tys. mieszk.	1868 - Królewska Huta uzyskała prawa miejskie 6,30 km ² , 14,1 tys. mieszk.	1902 - powstało miasto z połączenia wsi Sosnowiec, Stary Sosnowiec, Pogoń Radocha, Ostra Górka, Sielec 18,75 km ² , 57 tys. mieszk.	1905 - połączono Małe Zabrze, Stare Zabrze, wieś Dorota i część obszaru dworskiego Zabrze 16,86 km ² , 55,6 tys. mieszk.
1924 - włączono: obszary dworskie Katowice-Zamek, Brynów, Bogucice z Zawodziem, Załęże i Ligotę Pszczyńską 40,23 km ² , 57,3/115,2 tys. mieszk.	1934 - powstało miasto Chorzów z połączenia Królewskiej Huty, Chorzowa Starego i Nowych Hajduków 23,42 km ² 81,8/103,1 tys. mieszk.	1915 - przyłączono Modrzejów, Dębową Górę, Konstantynów, Środulę i Miłowice 30,50 km ² , 57/69,9 tys. mieszk.	
1938 - włączono w granice część Panewnik i Piotrowic 42,02 km ² , 134,4 tys. mieszk.	1939 - przyłączono Wielkie Hajduki 32,00 km ² , 103,1/139,2 tys. mieszk.		
1950 - obszar powiększono o gminy: Piotrowice, Panewniki, Ochojec, Wełnowiec i część Kostuchny 66,62 km ² , 160/223 tys. mieszk.		1953 - w granice miasta włączono Bobrek i Niwkę z Dańdówką, Borem i Jęzorem 42,27 km ² , 104/118,5 tys. mieszk.	1922 - włączono: Zaborze, Biskupice, Maciejów 43,84 km ² , 75,6/125,4 tys. mieszk.
1960 - w granicach miasta znalazły się Szopienice wraz z Dąbrówką Małą, Janowem i Giszowcem 100,26 km ² , 270 tys. mieszk.			1965 - korekta granic 80,13 km ²
1968 - korekta granic 99,60 km ²	1968 - korekta granic 34,00 km ² , 151,1 tys. mieszk.		
1975 - w granice miasta włączono Murcki i Kostuchnę 164,57 km ² , 334 tys. mieszk.		1975 - przyłączono: Maczki, Porąbkę, Kazimierz Górniczy, Ostrowy Górnicze, Zagórze, Klimontów 90,82 km ² , 149,6/195,7 tys. mieszk.	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [1,2,11,13]

dobrobytu i mobilności zmuszał do zachowania minimalnej odległości między domem a miejscem pracy. Tendencja do koncentrowania jednostek osadniczych w otoczeniu zakładów przemysłowych przetrwała z powyższych względów do dzisiaj.

W okresie międzywojennym i po roku 1945 postępował dalszy wzrost produkcji przemysłowej, ale przy systematycznie rosnącym udziale innych gałęzi gospodarki. Rosnie również poziom dobrobytu, przejawiający się między innymi w chęci posiadania samochodu, domu jednorodzinnego na peryferiach miasta, ucieczki od zgiełku miasta centralnego. Zwiększa się także ruch uliczny, spowodowany rozdzieleniem miejsca pracy od miejsca zamieszkania. Pomimo licznych dowodów na to (przede wszystkim wyludnianie się miast i znaczny spadek zatrudnienia, wysoka stopa bezrobocia), nie wydaje się, że znany z doświadczeń miast europejskich etap suburbanizacji [5] został na Śląsku zrealizowany do końca, pomimo zarysowujących się poważnych symptomów, zapowiadających powolny upadek dużych organizmów miejskich.

2. PRZEJAWY ZAGROŻEŃ KONDYCJI MIAST NA ŚLĄSKU

Liczba mieszkańców dużych miast w województwie śląskim (powyżej 100 tysięcy) wyraźnie się zmniejsza od kilkunastu lat. Na przykład, ubytek ludności Katowic, Chorzowa, Sosnowca i Zabrze zaznaczył się odpowiednio w latach: 1990, 1977, 1991 i 1992, tzn. już na początku (z wyjątkiem Chorzowa) przemian ustrojowych w Polsce. Nieznacznie zmniejszyła się liczba ludności w miastach z przedziału 25-50 tys., lecz problem depopulacji szczególnie dotyczy miast z klasy wielkości 50-100 tys. mieszkańców (tablice 2 i 3). Chorzów w 2002 r. liczył mniej mieszkańców niż w 1950 r., Katowice osiągnęły poziom ludności z 1975 r., Sosnowiec z 1979 r. Natomiast stan zaludnienia w Zabrzu był w całym okresie po 1960 r., stabilny i utrzymywał się na poziomie 190-200 tys. Duże miasta więc pustoszeją, miasta małe i wsie powoli rozwijają się. Ludność wiejska w województwie śląskim wzrosła w latach 1990-1999 o 3,8%.

Tablica 2

Ludność wybranych miast i gmin województwa śląskiego w latach 1990–2001

Klasa wielkości (w tys.)	Liczba miast i gmin	Liczba ludności		Zmiana (w %)
		w 1990r.	w 2001r.	
100 i więcej	14	2.692.221	2.494.387	-7,3
50 – 100	8	570.766	522.608	-8,4
25 – 50	5	179.453	178.176	-0,7
poniżej 25	27	249.257	317.904	+27,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

Tablica 3

Ludność w miastach woj. śląskiego powyżej 100 tys. mieszkańców
w latach 1990-2001

Miasta	1990	1995	2001	Zmiana		
				1995/ 1990	2001/ 1995	2001/ 1990
Katowice	366.798	351.521	338.000	0,958	0,962	0,921
Chorzów	131.902	125.226	119.500	0,949	0,954	0,906
Sosnowiec	259.353	247.499	239.800	0,954	0,969	0,925
Zabrze	205.029	201.302	196.500	0,982	0,976	0,958
pozostałe miasta	1.729.139	1.656.363	1.600.587	0,958	0,966	0,925

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

Dynamika wyludniania się miast jest zróżnicowana: najwyższy średnioroczny spadek w latach 1990-2001 odnotowano w Chorzowie – o 0,85%, najniższy w Rybniku – 0,06%, Częstochowie 0,08% i Bielsku Białej – 0,11%. Do przyczyn gwałtownego spadku liczby ludności należą [10]:

- nałożenie się na siebie skutków zmniejszenia się przyrostu naturalnego oraz wpływu transformacji ustrojowo-gospodarczej i społecznej w latach 90.,
- procesy redystrybucji ludności i miejsc pracy, wynikające z wewnątrzregionalnych różnicowań struktury funkcjonalno-społecznej, procesów gospodarczych, polityki inwestycyjnej itp.,
- przyczyny lokalne, związane z wewnątrzmijskimi cechami struktury przestrzenno-funkcjonalnej.

Tablica 4

Zmiana średniej liczby zatrudnionych przypadających na jeden zarejestrowany podmiot gospodarczy w wybranych miastach województwa śląskiego w okresie 1992 – 2001 r.

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001
Katowice	7,0	6,5	5,3	5,1	5,3	5,3	4,9	4,6	3,9
Chorzów	6,5	5,5	4,6	4,1	4,5	4,6	4,1	3,6	3,0
Sosnowiec	5,3	4,2	4,1	3,8	3,7	3,5	3,2	2,7	2,1
Zabrze	7,9	6,2	5,5	5,4	5,1	5,1	4,6	3,9	3,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

Trudno rozstrzygnąć, czy duże miasta śląskie zacierają w kierunku nieuchronnego upadku. Wydaje się, że decydującym czynnikiem opisanych zmian demograficznych są przede wszystkim procesy restrukturyzacyjne w gospodarce, świadomość konsekwencji których umożliwi władzom samorządowym wcześniejsze zareagowanie.

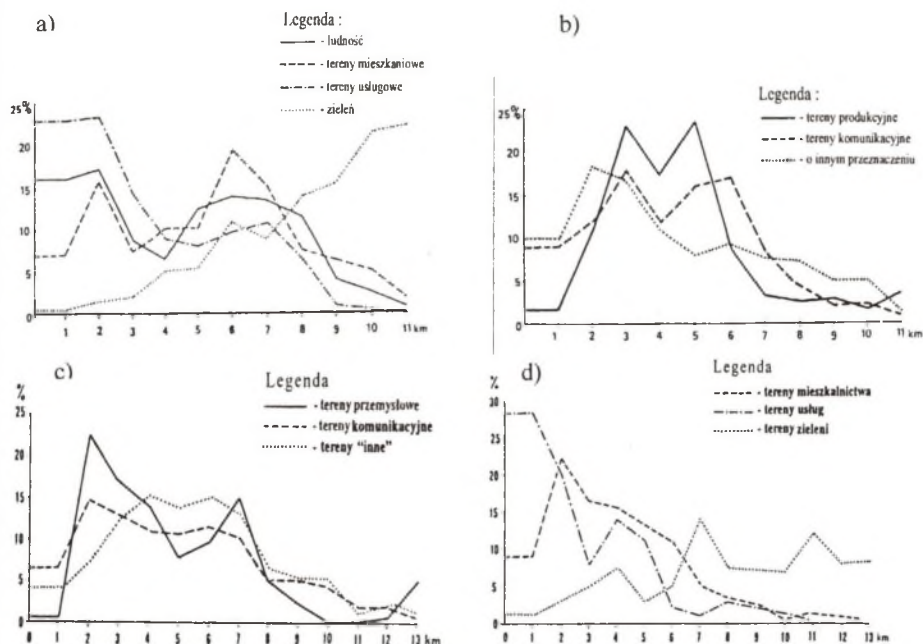
Tablica 5

Pracujący i podmioty gospodarki narodowej zarejestrowane w krajowym rejestrze urzędowym podmiotów gospodarki narodowej Regon

Miasta		Zatrudnienie			Podmioty gospodarki narodowej				
		ogółem	w przemyśle	w budownictwie	ogółem	sekcje EKD			
						C	D	E	F
Katowice	1995	186 323	58 945	19 808	36 577	24	3 745	16	2 925
	2001	156 235	40 188	12 860	40 388	16	3 321	29	3 301
	zmiana w %	-16,15	-31,82	-35,08	10,42	-	-	-	-
Chorzów	1995	36 088	14 000	4 017	8 760	2	866	7	753
	2001	27 990	8 081	2 863	9 335	2	700	5	1045
	zmiana w %	-22,44	-42,28	-28,73	6,56	-	-	-	-
Sosnowiec	1995	68 227	30 923	5 502	17 959	11	1 759	3	1 498
	2001	49 557	17 704	3 583	24 165	10	1 922	5	2 341
	zmiana w %	-27,36	-42,75	-34,88	34,56	-	-	-	-
Zabrze	1995	59 807	28 451	6 183	11 113	8	996	13	863
	2001	41 920	13 841	4 225	12 603	5	903	7	1 114
	zmiana w %	-29,91	-51,35	-31,67	13,41	-	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [7,8,9]

Do dochodów miasta należą między innymi: udziały we wpływach ze stanowiącego dochód budżetu państwa podatku dochodowego od osób fizycznych, zamieszkałych na terenie gminy oraz udziały z podatku dochodowego od osób prawnych i jednostek organizacyjnych nie mających osobowości prawnej, posiadających siedzibę na terenie gminy (zob. tabl.7). Nie jest więc obojętne, ile osób i jak wiele firm opuści granice miasta. Dobry powód do przeprowadzenia głębokiej analizy stanowią przykładowe dane przedstawione w tablicach 4 i 5, które pokazują, jak znaczne zmiany nastąpiły w strukturze zatrudnienia. Rozproszone na całym obszarze mniejsze firmy posiadają inne niż duże zakłady przemysłowe wymagania lokalizacyjne. Mogą spowodować między innymi:

Rys. 1. Rozmieszczenie funkcji terenów w Katowicach - a, b) oraz w Sosnowcu - c, d) [1,2]

Fig. 1. Distribution of land function in Katowice – a, b) and in Sosnowiec – c, d) [1,2]

Tablica 6

Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych przypadająca na 1000 mieszkańców

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Katowice	226	238	248	267	284	293	300	304
Chorzów	147	155	169	180	187	194	200	206
Sosnowiec	198	204	219	233	247	265	280	288
Zabrze	169	176	188	200	207	216	223	231

Zródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

- odpływ ludności z centralnych dzielnic miasta na tereny peryferyjne (tabl. 9),
- zwiększenie natężenia ruchu drogowego wewnątrzmijskiego i zewnętrznego na nieobciążonych dotąd kierunkach, czemu może sprzyjać wzrost mobilności mieszkańców (tabl. 6),
- zmianę rozmieszczenia funkcji terenów miejskich (rys. 1).

Tablica 7

Dochód na jednego mieszkańca w wybranych miastach w stosunku do średniego dochodu w województwie śląskim

	Katowice	Chorzów	Sosnowiec	Zabrze
1991	1,49	1,11	0,92	0,96
1992	1,33	1,47	1,05	0,73
1993	1,32	1,50	0,97	1,10
1994	1,30	1,30	0,94	1,14
1995	1,28	1,35	1,00	1,22
1996	1,22	1,20	0,92	1,09
1997	1,17	1,22	0,92	1,24
1998	1,19	1,23	0,96	1,18
2000	1,89	1,74	1,37	1,57
2001	1,26	0,97	0,89	1,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

Pojawiający się długo oczekiwani nieliczni inwestorzy chcą własne firmy lokalizować w centrum miasta dla zaznaczenia prestiżu. W centrum powstają więc ośrodki usługowe, biurowce i budynki instytucji finansowych. Wzrost potoków pojazdów samochodowych wymaga rozwoju układów drogowych. Największa inwestycja infrastrukturalna (DTS), którą zaprojektowano trzydzieści lat temu, może nie wystarczyć do przepuszczenia trudnych do przewidzenia strumieni samochodów lub odwrotnie – jej zdolność przepustowa może zostać niewykorzystana. Natężenie ruchu ulicznego na kierunku północno – południowym może ulec zwielokrotnieniu i nie wystarczą planowane w latach 70. nowe ciągi komunikacyjne. Wskutek migracji korzystniej kształtują się wskaźniki dotyczące mieszkalnictwa. Wprawdzie liczba mieszkań nie uległa znaczącym zmianom, zmniejszyła się liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo domowe (tabl. 8).

Tablica 8

Zasoby mieszkaniowe w wybranych miastach województwa śląskiego

Lata		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Katowice	l. mieszkań	129355	131790	131935	131955	132091	132393	132615	132677
	os. / mieszk.	2,7	2,54	2,53	2,52	2,49	2,46	2,44	2,42
Chorzów	l. mieszkań	50585	50183	50098	50281	50219	50266	50243	50218
	os. / mieszk.	2,54	2,43	2,4	2,38	2,36	2,35	2,33	2,32
Sosnowiec	l. mieszkań	87559	88684	88704	88730	88795	88840	88813	88836
	os. / mieszk.	2,88	2,71	2,7	2,67	2,67	2,65	2,64	2,62
Zabrze	l. mieszkań	67041	67047	66930	66840	66758	66749	66724	66875
	os. / mieszk.	2,97	2,91	2,92	2,92	2,91	2,9	2,88	2,85

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [6,7,8,9]

Tablica 9

Liczba ludności dzielnic Katowic w okresie 1994 – 2001 r.

Lp.	Dzielnica miasta	Powierzchnia [km ²]	Ludność [tys. osób]			
			1994	1998	2000	2001
1.	Sródmiście	5,1	46,9	43,7	42,8	41,9
2	Załęska Hałda - Brynów	8,7	-	17,6	16,9	17,2
3	Zawodzie	5,1	14,4	13,8	13,7	13,7
4	os. Paderewskiego - Muchowiec	6,7	14,0	13,4	12,7	12,5
5	Brynów - os. Zgrzebniołka	4,2	6,1	7,4	7,4	7,3
6	Ligota - Panewniki	11	-	34,5	33,7	33,4
7	Załęże	3,2	13,8	13,2	12,6	12,4
8	os. Witosza	3,3	14,8	13,9	13,5	13,4
9	os. Tysiąclecia	2,3	26,8	25,1	24,9	24,8
10	Dąb	1,9	-	9,7	9,1	8,6
11	Wetnowiec - Józefowiec	3,3	14,8	17,6	17,0	16,9
12	Koszutka	1,5	13,9	13,9	13,1	13,0
13	Bogucice	2,5	18,9	17,7	17,9	17,7
14	Dąbrówka Mała	4,0	6,1	5,8	5,7	5,7
15	Szopienice - Burowiec	8,1	19,1	18,5	18,2	18,2
16	Janów - Nikiszowiec	7,7	13,0	12,4	12,2	12,0
17	Giszowiec	12,3	20,7	19,6	19,2	18,9
18	Murcki	44,8	6,1	6,1	6,0	6,0
19	Piotrowice - Ochojec	9,0	25,1	26,9	26,7	26,3
20	Zarzecze	5,4	1,7	1,6	1,5	1,5
21	Kostuchna	7,0	7,3	7,3	7,5	7,5
22	Podlesie	7,4	4,3	4,4	4,5	4,6

Źródło: [1,4]

3. PODSUMOWANIE

Znaczny ubytek ludności w dużych miastach stał się faktem. Mieszkańcy tych miast emigrują na wieś lub do małych miejscowości. Przyczyn masowego exodusu jest wiele, najczęściej są następstwem przemian społeczno – gospodarczych, których znaczenia nie mogą zignorować władze miejskie, w tym inżynierowie ruchu. Procesy rozwojowe w dużych miastach są na tyle skomplikowane, że nie mogą być rozwiązywane wyłącznie przez urbanistów lub ekonomistów. Aby można było podjąć próbę sterowania tymi procesami, trzeba zebrać znaczną ilość materiału statystycznego. Szczegółowymi danymi władze miejskie nie dysponują, a przecież interesująca byłaby odpowiedź na pytanie o motywy wyboru miasta na miejsce stałego pobytu.

Literatura

1. Józefoski P.: Wpływ transportu na rozwój Sosnowca. Praca dyplomowa magisterska, Politechnika Śląska, Wydział Transportu, 2003.
2. Józefoski P., Zajac F.: Analiza rozwoju miasta Katowice. Niepublikowana praca przejściowa, Politechnika Śląska, Wydział Transportu, 2003.
3. Kasprów E., Knobelsdorf W.: Przestrzenny i urbanistyczny rozwój Sosnowca od czasów powstania do współczesności. [w] Rechowicz H. red.: Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta. Wydawnictwo PWN, Kraków 1977.
4. Katowice. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego. Urząd Miasta Katowice, Katowice 1998.
5. Klaassen L. H.: Myśl i praktyka ekonomiczna a przestrzeń. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988.
6. Roczniki Statystyczne Województwa Katowickiego 1965-1993. Wojewódzki Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice 1966-1994.
7. Statystyki Gmin Województwa Katowickiego 1993-1997. Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice 1994-1998.
8. Województwo Śląskie w 1998 roku. Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice 1999.
9. Roczniki Statystyczne Województwa Śląskiego 1999-2001. Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice 2000-2002.
10. Runge J.: Dojazdy do pracy w przestrzennej strukturze powiązań miast Województwa Katowickiego. Uniwersytet Śląski, Katowice 1991.
11. Sobczyk T.: Wpływ transportu na rozwój Zabrze. Niepublikowana praca dyplomowa. Politechnika Śląska, Wydział Transportu, 2004.
12. Stasiak A.: Miasto Królewska Huta. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1962.
13. Zajac F.: Wpływ transportu na rozwój Chorzowa. Praca dyplomowa magisterska, Politechnika Śląska, Wydział Transportu, 2003.

Abstract

Since the early 90's in the twentieth century population of large cities of the Silesian Voivodship has decreased. Employment in typical for these cities divisions of national economy such as industry (including mining industry and metallurgy) and construction has also decreased in favour of market and non-market services. Transformations in central parts of cities have occurred too. Industrial functions of these districts are being replaced by service functions (offices and departments).

Short analysis of negative features of demographic, economic and functionally-spatial processes which has been observed in Silesian cities with population above 100 000 in last few years are presented in this article. One of ventures that save these cities from crash is restoration of housing function in downtown which cause balanced utilization of internal transport network.